

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 1 (Haziran/June 2021): 173-191

**19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun
Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif**

*Mawkib al-Hajj al-Sharif in the Context of the Transformation of the
Hajj Organization in the Second Half of the 19th Century*

Abdullah Çakmak

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Assistant Professor, University of Afyon Kocatepe Faculty of Islamic Sciences
Department of Islamic History and Arts
Afyonkarahisar, Turkey
acakmak1634@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9246-3373>

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 26.04.2021
Kabul Tarihi/Accepted: 11.06.2021
Yayın Tarihi/Pub Date: 30.06.2021
<https://doi.org/10.52637/kiid.927925>

Atıf/Cite as

Çakmak, Abdullah. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 173-191.

Çakmak, Abdullah. "Mevkib-i Hajj-i Sharif in the Context of the Transformation of the Hajj Organization in the Second Half of the 19th Century". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 4/1 (June 2021), 173-191.

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by

Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, 03100, Turkey.
kiid@aku.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>

Bu eser [Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) ile lisanslanmıştır.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif*

Öz

İslâm'ın beş farz ibadetinden biri olan hac, dünyanın çeşitli bölgelerinden Müslümanların her sene Hicaz'a yolculuk yapmasına neden olmaktadır. Osmanlı döneminde de hac yolculuğu, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar kara yoluyla gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren deniz yolunun kullanılmaya başlaması ise kara yolculuğunu tamamıyla bitirmemiştir. Dolayısıyla aylar süren kara yolculuğu epey meşakkatli olduğundan hac organizasyonunun eksiksiz tamamlanması oldukça önemliydi. İstanbul'dan hareket eden hac kervanının surre mahmili ile birlikte hareket etmesi bu yolculuğu daha da önemli kılmaktaydı. Genellikle receb ayının on ikisinde törenler eşliğinde saraydan çıkarılan surre mahmili öncelikle Üsküdar'a geçirdi. Burada birkaç gün bekletildikten sonra hacılarla birlikte tekrar yola koyulurdu. Surre emininin refakatinde bulunan hacılar, Üsküdar Ayrılık Çeşmesi'nden hareketle Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya-Haleb-Hama istikametini takip ederek Şam'a ulaşırlar ve burada diğer memleketlerden gelen Müslümanlarla buluşurlardı. Yolculuğun Şam-Hicaz hattında bulunan urban tehlikesi, hacılar için çok büyük bir tehditti. Hacıların yanlarında bulunan eşyalarını gasp ederek onları katleden ve develeri ile nakit paralarını çalan urban eşkiyasının hac yolculuğunu zora soktuğuyla ilgili merkez yönetime sürekli şikâyet başvurusunda bulunulmuştur. Urbanın bu saldırıları, doğal olarak bu güzergâh için alınması gereken tedbirleri daha da mühim kılmıştır. Bu kapsamda urban saldırılarını önlemek maksadıyla hac kervanına refakat etmeleri için kendilerine surrenden pay ayrılmıştır. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında hac organizasyonunda birçok düzenleme gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri doğrudan organizasyon için kullanılan terimin değiştirilmesidir. Bu dönemden itibaren surre mahmili ile birlikte Şam'dan hareket eden hac kafilesi için "mevkib-i hacc-ı şerif" terimi kullanılmaya başlanmıştır. Mevkib-i haccın özellikle Şam-Hicaz güzergâhındaki gidiş ve dönüş hareketleri Osmanlı Devleti tarafından anbean takip edilmiştir. Yerel yöneticiler ve hac görevlileri tarafından mevkib-i haccın konumuyla ilgili merkeze gönderilen haberler, aynı zamanda o senenin haccıyla ilgili önemli bilgileri de içermektedir. Mevkib-i hacc-ı şerifin hac yolculuğuna refakat eden birçok görevli bulunmaktaydı. Bu görevliler arasında mevkib-i hacc-ı şerif muhafızı, müjdecî/mübeşşir ve mukavvimler, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen düzenlemelerden doğrudan etkilenmişlerdir. Mevkib-i hac muhafızlığı, yaklaşık on iki asırlık bir geçmişe sahip hac emirliğinin 19. yüzyıldaki kademeli dönüşümünün son şeklidir. Hac organizasyonunda kadim geçmişe sahip bu uygulamada böyle bir değişikliğe gidilmesinin sebebi ise Osmanlı Devleti'nin hac masraflarını azaltmaya çalışmasıdır. Bu kapsamda mevkib-i hac muhafızlığının kurulmasının ardından ihtiyaç duyulmayan emîrû'l-hac kaymakamlığı surre emanetine bağlanmıştır. Aynı şekilde mevkib-i hac muhafızlığı ise 1865'de kilâr-ı hac emanetiyle birleştirilmiştir. Yaklaşık yarım asır Şam-Hicaz hattında hacıların güvenliği ile urban surresinin dağıtımında sorumlu olan mevkib-i hac muhafızlığı 1908'de Hicaz demiryolu hattının tamamlanmasının ardından ihtiyaç duyulmadığı gerekçesiyle ilga edilmiştir. Hac masraflarının azaltılmasına yönelik düzenlemelerden etkilendiği tespit edilen diğer mevkib-i hac görevlileri ise müjdecî ve mukavvimlerdir. Bu doğrultuda müjdecilik görevi mübeşşirliğe dönüşmüştür. Ancak öteden beri Osmanlı sarayındaki baltacılar ve diğer bazı saray görevlilerine verilegelen müjdecilik, bu kişilerin hacca gidebilmeleri için ilga edilmemiştir. Hacıların nakliye işlerini yürüten mukavvimlik görevinin ise yapılan düzenlemelerle itibarı artırılmış ve mevkib-i hac muhafızları mukavvimler arasından atanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında mevkib-i haccın güvenli bir şekilde yolculuğunu tamamlaması için atılan adımlar arasında dikkat çeken diğer bir husus ise alınan sağlık

* Bu makale, "Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Osmanlı Döneminde Mevkib-i Hacc-ı Şerif ve Hac Yolculuğu" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

tedbirleridir. Nitekim 19. yüzyılda kolera salgınına karşı verilen mücadele, hac organizasyonunda karantina merkezlerinin kurulmasına ve mevkib-i haccın buralarda karantinaya alınmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, mevkib-i hacc-ı şerif, Hicaz, hacılar, hac organizasyonu.

Mawkib al-Hajj al-Sharif in the Context of the Transformation of the Hajj Organization in the Second Half of the 19th Century*

Abstract

Hajj, which is one of the five religious duties of Islam, requires Muslims from various parts of the world to go to Hejaz every year. In the Ottoman period, the pilgrimage took place by land until the second half of the 19th century. Since this period, the use of the sea route did not completely end the land voyage. It was very important to complete the hajj organization in full, as the land travel that takes months was quite grueling. The fact that the pilgrims departing from Istanbul acted together with Surra made this journey even more important. Usually, the Surra, which was taken out of the palace with ceremonies on the 12th of the month of Rajab, would first go to Uskudar. After waiting here for a few days, it would continue on its journey with the pilgrims. The pilgrims, accompanied by the one who is in charge of taking Surra to Hejaz, would reach Damascus by following the direction of Eskisehir-Aksehir-Konya-Adana-Antakya-Haleb-Hama, departing from Uskudar Ayrılık Fountain and they would meet the Muslims coming from other countries here. The bandit danger of the journey on the Damascus-Hejaz line was a great threat to the pilgrims. Constantly complaints were made to the central government that the bandits, who robbed the pilgrims' belongings, murdered them and stole their camels and cash, made the pilgrimage difficult. These attacks of the bandits naturally made the measures to be taken for this route even more important. In this context, a portion of the Surra was given for them to accompany the pilgrimage caravan in order to prevent bandit attacks. In the second half of the 19th century, the Ottoman Empire made many arrangements for hajj organization. One of these is to directly change the term used for this organization. From this period, the term "mawkib al-hajj al-sharif" was used for the pilgrimage caravan that departed from Damascus with the Surra. The departure and return movements of the mawkib al-hajj, especially on the Damascus-Hejaz route, were followed by the Ottoman Empire moment by moment. The news sent to the center by local administrators and pilgrimage officials about the location of the pilgrimage also includes important information about the pilgrimage of that year. There were many officials accompanying to the mawkib al-hajj al-sharif. Among these officials, the *guard of mawkib al-hajj*, the *mubashshir* (bearer of good tidings) and the *mukavvim* were directly affected by the regulations made in the second half of the 19th century. The guard of mawkib al-hajj is the last form of the gradual transformation of the pilgrimage emirate, which has a history of nearly twelve centuries, in the 19th century. The reason for making such a change in this practice, which has an ancient history in the hajj organization, is the effort of the Ottoman Empire to reduce the costs of the pilgrimage. In this context, after the establishment of the guard of mawkib al-hajj, the *Amir al-Hajj* district governorship, which was not needed, was attached to the *Surra Emaneti*. In the same way the guard of mawkib al-hajj was combined with the *Kilâr al-Hajj Emaneti* in 1865. The guard of mawkib al-hajj, which was responsible for the safety of the pilgrims and the distribution of the bandit surra on the Damascus-Hejaz railway line for nearly half a century, was abolished on the grounds that it was not needed after the completion of the Hejaz Railway line in 1908. Other officials, who were found to be affected by the regulations aimed to reduce the costs of pilgrimage, are *mujdeci* and *mukavvim*. In this direction, *mujdeci* has turned into *mubashshir*. However, the

* This paper is the final version of an earlier announcement called "Mawkib al-Hajj al-Sharif and Pilgrimage in the Ottoman Period", not previously printed, but orally presented at a symposium called "International Symposium Hajj in the Context of Changing and Developing Conditions", the content of which has now been developed and partially changed.

mujdecilik, which had been given to the halberdiers and some other palace officials in the Ottoman palace for a long time, was not abolished so that these people could continue to go to the pilgrimage. The prestige of mukavvim, which carries out the transportation of the pilgrims, was increased with the arrangements and the position of pilgrimage guards were appointed from the mukavvim. In the second half of the 19th century, another remarkable point for the mawkib al-hajj to complete its journey safely is the health measures. As a matter of fact, the struggle against the cholera epidemic in the 19th century led to the establishment of quarantine centers in the hajj organization and to quarantine the mawkib al-hajj there.

Keywords: Ottoman State, mawkib al-hajj al-sharif, Hejaz, pilgrims, hajj organization.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren İslâm'ın kutsal beldeleri Mekke, Medine ve Kudüs'e hürmet göstermiş ve burada yaşayan Müslümanlara ihsanda bulunmuştur. Hicaz'ın yönetimi ve hilafet makamı Yavuz Sultan Selim tarafından 923/1517'de Osmanlılara geçtiğinde ise kutsal toprakların sahiplenilmesi aynı zamanda önemli bir meşruiyet aracına dönüşmüştür. Bu meşruiyetin en görünür hali ise her yıl mütemadiyen gerçekleştirilen hac organizasyonudur. Suriye ve Mısır'ın ilhakının ardından Kızıldeniz'de hâkimiyet sağlayan Osmanlı Devleti; Anadolu, Balkanlar, Kafkasya, İdil Havzası, Kuzey Afrika ve Arap beldelerinde yaşayan Müslümanların hac yolculuğunun organizasyonunu üstlenmiştir. Bu yönüyle *Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn* anlayışıyla hareket eden Osmanlı sultanları, özellikle hac organizasyonunun yürütülmesinde önemli tedbirler almışlardır.

Osmanlı topraklarında hac yolculuğu için belirlenen güzergâhlar beş ana merkezden oluşmaktadır. Bunlar Şam, Mısır, Bağdat, Hadramut ve deniz yolunun kullanılmaya başlamasıyla birlikte Cidde limanıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar at, eşek, katır ve develerle karadan yapılan hac yolculuğu, bu dönemden itibaren buharlı gemilerle denizden gerçekleşmeye başlamıştır. Deniz yoluyla Cidde limanına ulaşan hacılar, Mekke ve Medine'ye yine develer vasıtasıyla karadan ulaşmışlardır. Ancak hac için deniz ulaşımının kullanılmaya başlaması kara yolculuğunu tamamiyle bitirmemiştir. Nitekim surre, bu dönemde bile beraberindeki az sayıda hacıyla birlikte yine karadan gönderilmeye devam etmiştir. Fakat 1326/1908'de Hicaz demiryolunun tamamlanmasıyla birlikte kara ulaşımı önemini tamamen yitirmiş ve surre ile hacıların kutsal beldelere olan yolculukları bu tarihten itibaren trenlerle gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı hac güzergâhlarından Şam hattını kullanan hacılar; Balkan, Anadolu, Kafkaslar, Kırım, İdil-Ural ve az da olsa İranlı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Çoğunluğunu Dersaadet'ten gönderilen surre mahmili ile hareket eden hacıların oluşturduğu Şam kafilesi için arşiv belgelerinde 19. yüzyıla kadar genellikle "mahmil-i şerîf", "huccâc-ı müslimîn" ve "kâfile-i huccâc" terimleri kullanılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Şam ile Hicaz arasındaki hac yolculuğunda surreyi ve hac kafilesini kapsayacak şekilde "mevkib-i hacc-ı şerîf" teriminin kullanılması tercih edilmiştir. Bu doğrultuda 19. yüzyılın ikinci yarısında hac organizasyonunda gerçekleştirilen düzenlemeler bağlamında mevkib-i hacc-ı şerîf kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Zira literatürde bu konuyla ilgili doğrudan bir çalışmanın bulunmaması arşive dayalı bir çalışmanın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Böylelikle mevkib-i hacc-ı şerîf konusunu ilk defa detaylarıyla inceleyen bu çalışma, hac organizasyonunda yaşanan değişimleri göstermesi bakımından alana önemli katkılar yapmayı hedeflemektedir.

1. MEVKİB-İ HACC-I ŞERİF VE HAC YOLCULUĞU

Osmanlı Devleti için mevkib-i haccı değerli kılan en önemli husus, hacıların surre-i hümayun ile birlikte hareket etmesiydi. Nitekim hacıların kutsal beldelere ulaşıp menâsik-i haccı tamamlayarak sağ salim geri dönmelerinin yanında surrenin hak sahiplerine

ulaştırılması, Osmanlı Devleti'nin Haremeyn'deki meşruiyeti bakımından büyük önem arz etmekteydi. Surre mahmili genellikle receb ayının on ikinci gününde törenler eşliğinde saraydan çıkarılır ve Üsküdar'da birkaç gün bekletildikten sonra hacılarla birlikte yola koyulurdu.¹ Surre emininin refakatinde bulunan hacılar, Üsküdar Ayrılık Çeşmesi'nden hareketle Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya-Haleb-Hama istikametini takip ederek Şam'a ulaşırlar ve burada diğer memleketlerden gelen hacılarla buluşurlardı. Bu yönüyle mevkib-i haccın Şam-Hicaz güzergâhındaki yolculuğuna geçmeden önce surre mahmilinin ve mevkib-i haccın ekseriyetini oluşturan Anadolu ve Kafkasya hacılarının Şam'a kadar olan yolculuklarına değinmek yerinde olacaktır. Çünkü coğrafi şartlar ve halkın yaşam tarzına bağlı olarak yolculuğun Üsküdar-Şam güzergâhı ile Şam-Hicaz güzergâhındaki yol emniyeti ve buna bağlı olarak alınan tedbirler değişkenlik göstermekteydi.

Osmanlı yol şebekesine göre Anadolu sağ kolunu kullanarak Şam'a doğru ilerleyen surre mahmili ve hacılar, güzergâh üzerinde birbirine belirli mesafelerde kurulan menzillerde konaklamaktaydı. Bu bakımdan aylar süren hac yolculuğunda menziller, hacılar ile yolculukta kullanılan binek hayvanlarının dinlenmesi ve her türlü ihtiyacın karşılanması bakımından önemli bir rol üstlenmekteydi. Üsküdar-Şam hattında hac kafilisine sancakbeyleri nezaret etmekteydi. Merkezden sancakbeylerine her sene mutat olarak gönderilen emirler, kendi idari sınırlarında bulunan hac kafilisini güzergâhtaki diğer sancağa kadar sağ salim götürmekle sorumlu olduklarını ortaya koymaktadır.² Bunun yanında Üsküdar'dan hareket başlamadan önce güzergâh üzerinde bulunan yerel yöneticilere teyakkuzda olmaları hususunda yine her yıl mutat olarak emirler gönderilirdi. Bu emirler, yerel yöneticilerin herhangi bir saldırı ihtimaline karşı mahalli kuvvetleri hazır bulundurmalarına ve hacılar için gerekli olan zahireyi temin etmelerine yönelikti.³

Osmanlı merkez yönetiminin aldığı bu tedbirler sayesinde Şam'a ulaşan surre emininin refakatindeki hacılara diğer bölgelerden gelen hacıların katılmasıyla birlikte mevkib-i hacc-ı Şamî meydana gelirdi. Hac yolunun Şam-Hicaz güzergâhında bulunan urban tehlikesi, hacılar için çok büyük bir tehditti. Hacıların yanlarında bulunan eşyalarını gasp ederek onları katleden ve develeri ile nakit paralarını çalan urban eşkıyasının hac yolculuğunu zora soktuğuyla ilgili merkez yönetime sürekli şikâyet başvurusunda bulunulmuştur.⁴ Urbanın bu saldırıları, doğal olarak bu güzergâh için alınması gereken tedbirleri daha da mühim kılmıştır. Bu kapsamda urban saldırılarını önlemek amacıyla hac kervanına refakat etmeleri için kendilerine surrenden pay ayrılmıştır.⁵ Bununla birlikte Şam'dan Hicaz'a doğru yapılan yolculukta mevkib-i hacca Müzeyrib'den itibaren hac emiri nezaret ederdi. Mefrak, Ayn Zerka, Maan, Zatü'l-Hac, Tebük ve Medainü Salih'i geçerek El-Ülâ'ya ulaşıncaya ise burada mevkib-i haccı Mekke Emiri ya da vekili karşılardı. Hayber ve Vadi'l-Kura'yı takip ederek Medine'ye ve sonrasında Bedir, Kal'a, Râbiğ, Ufsan ve Vadi-i Fatıma üzerinden Mekke'ye yapılan yolculuk Mekke Emirinin sorumluluğundaydı.⁶ Hacıların Şam ile Hicaz arasındaki yolculuklarına nezaret eden hac emiri ile Mekke emirine güvenlik konusunda cerde adı verilen hafif süvari birlik yardımcı olurdu.⁷

¹ Üsküdar'dan hareket tarihi padişahın iradesine bağlıdır. Bununla ilgili iradeler için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ. DH.]*, Gömlek No. 3225; 12562; 12616; 13795; 14091.

² Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defterleri, [A. DVNS. MHM. d]*, No. 136, Hüküm No.1266.

³ Konuyla ilgili bazı emirler için bkz. BOA, A. DVNS. MHM. d, No. 98, Hüküm No. 575; No.129, Hüküm No. 63; No. 132, Hüküm No. 826; No. 133, Hüküm No. 396.

⁴ Selda Güner, "16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan'ında Merkez-kaç İlişkileri: Eşkiyâ-yı Urbân ve Devlet", *Amme İdaresi Dergisi* 52/3 (Eylül 2019), 84-85.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri* (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 59; Jane Hathaway, *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800* (New York: Routledge, 2013), 18.

⁶ Dersaadet'ten hareket eden hac kafilisinin hac yolculuğunda kullandığı güzergâh ve menziller için bkz. A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 73-118.

⁷ Cerde ile ilgili bkz. Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6/15 (Eylül 2013), 127-157.

Mevkib-i haccın Şam-Hicaz güzergâhındaki gidiş ve dönüş hareketleri Osmanlı Devleti tarafından anbean takip edilmiştir.⁸ Yerel yöneticiler ve hac görevlileri tarafından mevkib-i haccın konumuyla ilgili merkeze gönderilen haberler, aynı zamanda o senenin haccıyla ilgili önemli bilgileri de içermektedir. Bu kapsamda Hicaz valisi, 1291/1875 senesi haccında Şam mevkib-i hacc-ı şerifi ile Mısır mahmil-i şerifinin zilhicce ayının beşinci gününde sağ salim Mekke'ye geldiklerini içeren bir mektup kaleme almıştır. Zilhicce ayının dokuzuncu gününe kadar gelmeye devam eden hacıların sayısının yaklaşık 160 bin civarında olduğunu belirtmiştir. Hac için önceden alınan tedbirler sayesinde hac farızalarının yerine getirildiği ve bu esnada 37 hacının salgın hastalıktan değil, eceliyle vefat ettiğine değinmiştir.⁹ 1294/1877 haccıyla ilgili merkeze gönderilen mektuplarda ise hacıların Şam'a dönüşleri için mutat olan zamanı aştıklarına ilişkin detaylar yer almaktadır. Buna göre; mevkib-i haccın Şam'a ulaşmış olması gerekirken Mekke ve Medine'de yaşanan şiddetli yağış birkaç günlük gecikmeye neden olmuştur. Hatta Medine'ye üç günlük mesafede bulunan Fahleteyn Kalesi civarında büyük bir selle karşılaşıldığından burada zorunlu olarak konaklanmıştır. Buna rağmen herhangi bir zayıt gerçekleşmeden Tebük Kalesine(Asihurma mevkii) ulaşılmıştır.¹⁰ Bu olaydan anlaşıldığı üzere, şiddetli yağışların yol açtığı sel felaketini önceden tahmin etmenin imkânsız olduğu dönemlerde mevkib-i haccın yolculuğunun sekteye uğraması kaçınılmaz olmuştur. Ancak bu durumun aksine bazı öngörülerden hareketle hac organizasyonunda bir takım değişikliklere gidilmiş ve böylelikle mevkib-i haccın gecikmesinin önüne geçilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak 1303/1886 hac döneminde sıcaklığın mevsim normallerinin üzerinde seyretmesi su kıtlığına sebep olmuştur. Buna ilaveten urban eşkıyasının mevkib-i hacca saldırma ihtimaliyle ilgili haber alınmıştır. Bütün bu gelişmeler, şevval ayının on beşinci günü Şam'dan Mekke'ye doğru yola çıkması gereken mevkib-i haccın hareket tarihinin değiştirilmesine yol açmıştır. Meclis-i Vükelâ'nın 24 Receb 1303/28 Nisan 1886 kararıyla mevkib-i haccın mutat olan tarihten on gün önce yani şevval ayının beşinde Şam'dan hareket etmesi uygundur.¹¹

Hicaz demiryolunun inşasıyla birlikte mevkib-i haccın Şam'dan hareket tarihi değiştirilmiştir. Trenle yapılan yolculuğun zamandan tasarruf sağlaması, 1328/1910 senesi itibarıyla mevkib-i haccın zilkadenin beşinci günü Şam'dan çıkarılmasına neden olmuştur.¹²

2. MEVKİB-İ HACC-I ŞERİF GÖREVLİLERİ

Mevkib-i hacc-ı şerifin hac yolculuğuna refakat eden birçok görevli bulunmaktaydı. Bunlar arasında Haremeyn için gönderilen hediyeler ile görevlilerinin maaşlarının bulunduğu süslü sandıkları deve ve katırlarıyla taşıyan akkâmlar¹³, çöl seyahatine dayanaklı olan develeri temin eden neccâblar, hacıların yolculuk esnasında su ihtiyaçlarını karşılayan sakabaşılar, mevkib-i haccı muhafaza eden birliğin arkasını kollamakla görevli dümdarları¹⁴ zikretmek mümkündür. Ancak biz burada hac organizasyonuna yönelik 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen düzenlemelerle ilişkili olduğunu tespit ettiğimiz mevkib-i hacc-ı şerif muhafızı, müjdeci/mübeşşir ve mukavvimlere değineceğiz.

⁸ Konuyla ilgili bazı örnekler için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, Gömlek No. 27601; *Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı [Y. PRK. A]* No. 5, Gömlek No. 77; *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y. MTV]*, No. 118, Gömlek No. 67; *Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y. PRK. UM]*, No. 37, Gömlek No. 17, *Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı [Y. A. HUS]*, No. 196, Gömlek No. 66.

⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A. MKT. MHM]*, No. 478, Gömlek No. 15, 2.

¹⁰ BOA, *İ. DH*, Gömlek No. 60777, 4-6.

¹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*, No. 9, Gömlek No. 71.

¹² BOA, *İ. DH*, No. 1483, Gömlek No. 57.

¹³ Akkâmlar Hicazlı, Şamlı ve Halepli Arap hizmetkârlardan oluşmaktadır. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), "Akkâm", 1/40-41; Akkâmlar için 19. yüzyılın sonlarında hamuledar tabirinin kullanılması yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*, Gömlek No. 52490; 53882; 64015.

¹⁴ Dümdar, bir muhafız birliğinin en arkasında bulunan askeri müfrezeye verilen isimdir. Öncü kuvvet anlamına gelen piştarin karşılığı olarak dümdar, muhafız birliğine arkadan gelebilecek saldırıları engellemekle görevliydi. Pakalın, "Dümdar", 1/485-486.

2.1. Mevkib-i Hacc-ı Şerif Muhafızı

İslâm tarihi boyunca süregelen hac organizasyonlarının en önemli görevlisi hac emiridir. Hz. Muhammed (sav) zamanında Mekke'nin fethinden sonra ihdas edilen bu göreve ilk olarak Hz. Ebu Bekir getirilmiştir. Bu dönemden itibaren hac emirleri, hac kervanının güvenli bir şekilde kutsal topraklara ulaşması ve temel ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu olmuşlardır.¹⁵ Osmanlı döneminde ise hac emirleri 16. yüzyıl boyunca ya bölgedeki yeniçeri komutanları ya da merkezdeki devlet görevlileri arasından atanmıştır. Ancak bununla hac organizasyonundaki maslahat gereği gibi sağlanamayınca 17. yüzyıldan itibaren hac emirleri bölgeyi iyi bilen yerel hânedanlar arasından atanmaya başlanmıştır.¹⁶ Bu değişikliğe rağmen 17. yüzyılın sonlarında hac kervanlarına yapılan urban saldırılarının artış göstermesi bu defa hac emirliği görevinin Kudüs mutasarrıflarına verilmesiyle sonuçlanmıştır. 1094/1683 yılında gerçekleştirilen II. Viyana Kuşatması ise hac emirliği görevinde önemli bir değişiklik yaşanmasına yol açmıştır. Nitekim Kudüs mutasarrıflarının kuşatma nedeniyle Edirne'deki Ordu-yı Hümâyün'a katılmalarının emredilmesi, hac emirliği görevinin Şam valilerine verilmesine neden olmuştur. Kuşatmanın uzaması üzerine 1109/1697 yılının sonunda ilk defa hac emirliğine atanan Şam valisi, Ahmed Paşa olmuştur.¹⁷ Şam valileri 19. yüzyılın başlarına kadar çoğu zaman hac emirliğini bizzat yürüttüklerinden Şam'da bıraktıkları vekilleri vilâyet makamına göz dikmişlerdir.¹⁸ Bu sebeple 1236/1821 senesi itibarıyla Şam valileri hac emirliğini bizzat yürütmeyi bırakarak bu görevi emîrül-hac vekili olarak tayin ettikleri kimselere bırakmışlardır.¹⁹ 1270/1854 yılından itibaren ise bu görev, emîrül-hac kaymakamlığı adıyla müstakil bir memuriyete dönüştürülerek ferik rütbesine sahip ordu mensubu birine tevdi edilmeye başlanmıştır.²⁰

Hac emirliği görevinde zikri geçen değişimler büyük ölçüde Şam valilerinin idari görevlerinin yoğunluğundan ve hac organizasyonu masraflarının fazlalığından kaynaklanmıştır. Ancak son olarak emîrül-hac kaymakamlığının ihdas edilmesiyle de hac organizasyonu düzene sokulamamıştır. Bu nedenle aradan henüz birkaç sene geçtikten sonra bu meselenin halline yönelik Dersaadet'te bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. 1275/1859 senesinde teşkil edilen komisyona hac organizasyonunun en önemli görevlileri emîrül-hac kaymakamı ve kilâr-ı hac emininin yanı sıra Şam defterdarı da çağrılmıştır.²¹ Komisyonunda alınan kararlar doğrultusunda Sultan Abdülmecid'in 6 Ramazan 1275/9 Nisan 1859 tarihli fermanı sâdir olmuştur. Fermana göre; hacıların güvenli bir şekilde yolculuklarını gerçekleştirmeleri ve surre-i hümâyunun sağ salim sahiplerine ulaştırılması için yapılan ıslahat girişimlerinden biri çöl muhafızlığının kurulmasıdır. Bu göreve ilk olarak getirilen kişi ise Istabl-ı Âmire Müdürlüğü payelilerinden Kilâr-ı Hac Emîni Ahmed Yusuf Ağa'dır.²² Boşalan kilâr-ı hac emînliği görevine ise Şam tüccarından Bağdâdîzâde Muhammed Çelebi getirilmiştir.²³ Bu ıslahat girişiminin hedefi, zahire temini ve güvenliğin sağlanması hizmetlerinde kilâr-ı hac emîni ile çöl muhafızının emîrül-hac kaymakamına yardımcı olmasına bağlı olarak hac masraflarının azaltılmasıdır.

¹⁵ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/131.

¹⁶ Hac emirliği için bkz. Abdülkerim Rafik, "Kâfiletü'l-Haccî's-Şamî ve Ehemmiyetühâ fi'l-Ahdi'l-Osmanî", *Mecelletü Dirâsâti Târîhiyye* 6 (Nisan 1981), 9-28; Adil Erken, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hac Olarak Hizmetleri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

¹⁷ Abdullah Çakmak, *19. Yüzyılın Başlarında Kudüs* (İstanbul: İlem Yayınları, 2020), 112-113.

¹⁸ Hathaway, *The Arab Lands*, 89.

¹⁹ BOA, *HAT*, Gömlek No. 26959.

²⁰ Emirülhac kaymakamı olarak göreve getirilen ilk kişi Arif Paşa'dır. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Vala [İ. MVL]*, Gömlek No. 13962, 6.

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Umum Vilayat Evrakı [A. MKT. UM]*, No. 338, Gömlek No. 100, 1.

²² Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı [Y. EE], No. 94, Gömlek No. 23; Çöl Muhafızlığı görevine getirilen Ahmed Yusuf Ağa'nın maiyetine bir yüzbaşı, bir mülazım ve 93 süvari olmak üzere toplam 95 kişilik birlik verilmiştir. Osmanlı Arşivi (BOA), *Seraskerlik Defterleri [SRA. d]*, No. 321, 1.

²³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı [A. MKT. NZD]*, No. 279, Gömlek No. 57.

Emîrül-hac kaymakamı Ferik Veli Paşa ile Surre Emîni Mehmed Hilmi Paşa'nın Sadârete ilettikleri mektup, Çöl Muhafızı Ahmed Yusuf Ağa'nın güvenlik tedbirlerini aldığı ve görevinde başarılı olduğunu içermektedir. Bu yönüyle mektupta kısa zamanda askerini toplayarak mevkib-i hacc-ı şerif ile Müzeyrib'e geldiği ve güvenlik işinde hüsn-i hizmet eylediği ifade edilmiştir.²⁴ Ancak bu ifadelere rağmen Ahmed Yusuf Ağa'nın devlet nezdinde başarılı görüldüğü söylenemez. Çünkü Osmanlı Devleti'nin nihaî hedefi hac masraflarının azaltılması ve urban arasında medenî hayat sürme potansiyeli bulunanların yerleşik hayata geçirilmesi gibi kalıcı çözüm üretmektir. Bundan dolayı hac masraflarının azaltılmasına yönelik Ahmed Yusuf Ağa'dan Maan taraflarının ziraata uygun bölgelerinin ekilmesi ve zahirenin oradan karşılanması hususunda taahhüt dahi alınmıştır.²⁵ Fakat bu hususla ilgili herhangi bir teşebbüste bulunmaması ve çöl muhafızlığı idaresinin Şam hazinesini eskisinden iki kat fazla masrafa sokması acil olarak yeni tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu kapsamda Şam'da fevkalade bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun çöl muhafızlığı idaresine yönelik tespitleri doğrultusunda bu idarenin terk edilmesine karar verilmiştir. Bunun yerine ise emîrül-hac kaymakamının emri altında hareket etmek üzere Şam hac yoluna ve urbanın adetlerine vâkıf bir kişinin mevkib-i hac unvanıyla daimi olarak askerî birliklere başbuğ tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bu göreve ilk olarak 1278/1861 senesinde 2000 guruş maaş ve 30 bin guruş harcırah ile İstabl-ı Âmire Müdürlüğü payelilerinden Eceliyakınzâde Mahmud Bey getirilmiştir.²⁶

Hac masraflarının azaltılmasına yönelik ıslahlara devam eden Osmanlı Devleti, mevkib-i hacc-ı şerif muhafızlığının ihdas edilmesinden tam bir sene sonra 1279/1862'de önemli bir değişiklik yaparak surre eminliği ile emîrül-hac kaymakamlığı görevlerini birleştirmiştir. Bu değişikliğin yapılmasındaki en önemli etken, hac yolculuğunda kolaylık sağlaması nedeniyle hacıların deniz yolunu tercih etmeleridir. Karadan yapılan yolculuğa eskisi gibi rağbet olmaması Şam yolunu kullanan hacıların sayısının azalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla surre emininin nezâretinde bulunan askerlerin bu hacıların muhafazasını sağlayacak kapasitede oldukları ve hac masraflarında 800 kese miktarında tasarruf sağlanacağı düşüncesiyle bu iki görevin birleştirilmesi hususunda irade sadır olmuştur.²⁷ Aynı şekilde hac masraflarında tasarruf yapılması için birleştirilen diğer iki görev ise ile mevkib-i hac muhafızlığı ile kilâr-ı hac eminliğidir. 1278/1861 senesinde ilk mevkib-i hac muhafızı olarak atanan Mahmud Bey'e 1282/1865 senesinde kilâr-ı hac eminliği de verilmiştir.²⁸

Mevkib-i hacc-ı şerif muhafızının surrenin güvenli bir şekilde Mekke ve Medine'ye ulaştırılması için üstlendiği rol, onu surre emininin sonra ikinci önemli kişi kılmıştır. Nitekim surre emini yolculuk esnasında hastalandığında ya da vefat ettiğinde surreye mevkib-i hacc-ı şerif muhafızı nezaret etmiştir. Bu minvalde Surre-i Hümâyün Emîni Ali Kemali Paşa, 19 Zilhicce 1307/6 Ağustos 1890 tarihli telgrafla Sadârete rahatsızlandığını ve doktor raporuyla tedaviye mecbur olduğunu bildirirken surre-i hümâyünün geri kalan vazifesinin Mevkib-i Hacc-ı Şerif Muhafızı ve Kilâr-ı Hacc-ı Şerif Emîni Said Paşa'ya tevdi edilmesini talep etmiştir. Ali Kemali Paşa'nın bu talebi üzerine Said Paşa'ya mezkûr görev

²⁴ BOA, A. MKT. UM, No. 351, Gömlek No. 33, 1.

²⁵ Çöl Muhafızlığı idaresinin terk edilmesine yol açan Ahmed Yusuf Ağa'nın başarısızlığı "bir Arab çadırını bile haneye tebdil edemeyip..." şeklinde ifade edilmiştir. BOA, A. MKT. UM, No. 555, Gömlek No. 39.

²⁶ Bu komisyonun Çöl Muhafızlığıyla ilgili tespitleri için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Meclis-i Vala Evrakı* [A. MKT. MVL], No. 136, Gömlek No. 99, 1.

²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Mahsus [İ. MMS]*, Gömlek No. 1109.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala Mazbataları [MVL]*, No. 1046, Gömlek No. 85. Uzunçarşılı, son devirlerde Şam mahmili surre emininin refakatindeki kilâr-ı hac emininin muhafazasında olup yeterli miktarda askerle gittiğini zikretmekte ancak mevkib-i hac muhafızlığından söz etmemektedir. Uzunçarşılı'nın böyle bir tasarrufta bulunması bu iki görevin birleştirilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, 58.

verilmiştir.²⁹ Surre eminliğinin kendisine tevdi edilmesiyle birlikte Suriye Valisi Mustafa Asım Paşa ile Said Paşa arasında yaşanan anlaşmazlığın Osmanlı bürokrasisine yansımaları ise mevkib-i hac muhafızlığı konusunda önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Buna göre Said Paşa'nın yirmi yıldan beri mevkib-i hacc-ı şerif muhafızı ve kilâr-ı hacc-ı şerif emini olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu husus, her ne kadar bu görev bir yıllığına verilse bile görevde başarılı bulunanların her yıl atamalarının yenilendiğine işaret etmektedir. Suriye Valisi, Mevkib-i Hac Muhafızı Said Paşa hakkında kendisine gelen bazı şikâyetleri dikkate alarak azlini istemiştir. Fakat Said Paşa, valinin kendisi hakkında attığı iftiraların ortaya çıkarılması için Dersaadet'ten bir müfettiş tayin edilmesini talep etmiştir. Ayrıca görevden alındığı takdirde surre ve mevkibin gidiş dönüşünde büyük sorunlar yaşayacağını ifade etmiştir. Sadaret, Said Paşa'nın bu uyarısını dikkate alarak onu görevinde bırakmış, ancak surre ve mevkib-i haccın güvenli bir şekilde Mekke'ye ulaşmasının Suriye valisi ile mevkib-i hacc-ı şerif muhafızının işbirliğine dayalı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu sebeple bu iki görevli arasındaki anlaşmazlığın hac maslahatına zarar vermesi ihtimaline karşın valinin Şam'da bulunması sakıncalı görülerek Halep valisiyle becayiş yapılmasına karar verilmiştir.³⁰ Mevkib-i hac ve surrenin tehlikeye atılmaması yönündeki bu becayiş, Osmanlı Devleti tarafından asıl maslahatın hac mevsiminde her ne olursa olsun hacıların ve surrenin Hicaz'a ulaştırılması olduğunu gözler önüne sermektedir.

Mevkib-i Hac Muhafızı Said Paşa'nın yirmi yıldır bu görevi yürütmesinde Şam eşrafından olması ve bölgeyi çok iyi bilmesi önemli bir unsurdu. Nitekim mevkib-i hac muhafızı olarak atanan kişiler genellikle Şam eşrafından bölgeyi iyi tanıyan nüfuzlu kimseler arasından seçilmekteydi. Atama her ne kadar merkez kararıyla gerçekleşse de Suriye valisinin bu atamada etkisi büyüktü. Zira kiler emini ve hac muhafızı olacak kişinin ismi Suriye valisi tarafından merkeze önerilmekteydi. Bu kapsamda Suriye valisi 1320/1902 senesinde mevkib-i hacc-ı şerif muhafızı ve kilâr-ı hac emini olarak Abdurrahman Paşa'nın ismini Bâbîâlî'ye bildirmiştir. Ondaki bahsederken bölgedeki aşiret ve urbana iyi tanıdığına temas etmiştir.³¹ Zira Haremeyn'e kadar güzergâhta bulunan aşiretler ve urbana dağıtılacak surrenin güvenliği bu görevliye aitti. Bu atamadan mevkib-i hacc-ı şerif muhafızlığı ve kilâr-ı hac eminliği görevinin, senenin hac mevsimiyle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1321/1903 senesi için de Abdurrahman Paşa'nın ismi Bâbîâlî'ye verilirken eski muhafız Said Paşa'nın torunu ve 15 seneden beri bu görevi yürüttüğünden bahsedilmiştir.³² Abdurrahman Paşa 1325/1907 ve 1326/1908 seneleri haccı için de aynı göreve tayinini Suriye valisi aracılığıyla talep etmiş ve hakkında sâdir olan iradeyle göreve tekrar getirilmiştir.³³

Hicaz demiryolu hattının inşasıyla birlikte mevkib-i haccın Medine'ye kadar trenle ve Medine'den Mekke'ye Asâkir-i Şâhâne refakatinde gitmesi planlanmıştır. Bu yönüyle kilâr-ı hac eminliği vazifesini de ifa eden Mevkib-i Hac Muhafızı Abdurrahman Paşa'nın ve maiyetindeki memurların görevlerine devam etmesine gerek kalmadığı 15 Muharrem 1327/6 Şubat 1909 tarihinde Suriye Vilayetine bildirilmiştir.³⁴ Böylelikle mevkib-i hacc-ı şerif muhafızlığı ve kilâr-ı hac eminliği bu yılda ilga edilmiştir.³⁵ Bu görevin ilgasından dolayı

²⁹ BOA, Y. A. HUS, No. 237, Gömlek No. 79, 1-2. Bir başka örnekte 1892 senesi hac dönüşünde yaşanmıştır. Surre emini Ali Bey rahatsızlandığından dolayı kara yoluyla Dersaadet'e gidemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine surre mahmilinin kilâr-ı hacc-ı şerif emini muhafazasında karadan gönderilmesi hususunda 9 Temmuz 1892 tarihli irade sadır olmuştur. BOA, BEO, Gömlek No. 2425.

³⁰ BOA, Y. A. HUS, No. 245, Gömlek No. 20, 7.

³¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH. MKT]*, No. 505, Gömlek No. 1.

³² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Evkaf [İ. EV]*, No. 35, Gömlek No. 30, 2.

³³ BOA, İ. EV, No. 42, Gömlek No. 35, 4; No. 45, Gömlek No. 66, 4.

³⁴ BOA, DH. MKT, No. 2731, Gömlek No. 22.

³⁵ BOA, DH. MKT, No. 2742, Gömlek No. 47; No. 2779, Gömlek No. 98.

maaş ve harcırah gibi harcamalardan yaklaşık 227 bin guruş tasarruf edilmesi beklenmiştir.³⁶

2.2. Müjdecî/Mübeşşir

Hac yolculuğunun Şam-Hicaz hattındaki urban tehlikesi nedeniyle mevkib-i haccın sağ salim Hicaz'dan çıktığı haberi müjdecî adı verilen görevli tarafından Osmanlı merkez yönetimine bildirilirdi. Mevkib-i hac Şam civarındaki Asihurma mevkiine ulaşır ulaşmaz müjdecî Dersaadet'e doğru yola koyulurdu. Hac emiri, surre emini, Mekke emiri ve Şam valisi gibi hac organizasyonunun önemli görevlilerinden aldığı mektupları saraya iletir ve bu müjde karşılığında atıyye alırdı.³⁷ Müjdecinin saraya ulaştırdığı mektup, padişah iradesiyle Eyüp Sultan ya da Sultanahmet camilerinde icra edilen mevlid-i şerif merasiminin ardından okutulur ve daha sonra muhafaza edilmek üzere Divan-ı Hümâyuna gönderilirdi.³⁸ Müjdecinin zikri geçen bu görevinden başka diğer bir görevi daha bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti tarafından Mekke'deki bazı hizmetlilere gönderilen hediyeleri bildiren mektuplar müjdeciler vasıtasıyla sahiplerine ulaştırılırdı. Bunlardan biri Kabe'nin temizliğiyle görevli hizmetliler için ferâşet mektubu, diğeri ise Mekke'de zevrak adı verilen ibrik ile hacılara zezem dağıtan hizmetliler için zevrak mektubuydu. Bundan başka taşralardan gelen mektuplar ile surre emininin hareket tarihi olan receb ayının on beşine kadar yetişmeyen surreler de müjdecî tarafından Hicaz'a götürülmekteydi. Çünkü müjdecî surre emininin hareketinden tam bir ay sonra yani şaban ayının on beşinde Dersaadet'ten hareket etmekteydi.³⁹

Müjdecî-i evvel ve müjdecî-i sâni atamalarından, iki kişiye tevcih edildiği anlaşılan bu görevlerin, 18. yüzyılın başlarından itibaren Peykân-ı Hâssa Ocağı mensuplarına verilmesi usul olarak benimsenmiştir.⁴⁰ Atıyye dışında Şam hazinesinden günlük tahsisatı⁴¹ da bulunan müjdecilere her sene hil'at bahası da verilmiştir.⁴² 1266/1850 senesinden itibaren bu görevler, başta Teberdarân-ı Hâssa Ocağı mensupları olmak üzere sarayda hizmetli personele verilmeye başlanmıştır.⁴³ Böyle bir değişikliğe gidilmesinin sebebi ise müjdeciliğin ilgasına karar verilen 1261/1845 senesine ait tezkireden anlaşılmaktadır. Buna göre; müjdecî ve sakabaşların gerek yol esnasında ve gerek Haremeyn'de Osmanlı saltanatının şanına yakışmayan hareketlerde bulunmaları sebebiyle her iki görevin ilga edilmesi gündeme gelmiştir. Bunlara ait görevlerin surre eminine havale edilerek harcırah ve diğer

³⁶ BOA, *DH. MKT*, No. 235, Gömlek No. 21.

³⁷ BOA, *A. MKT. MHM*, No. 386, Gömlek No. 24, 1; No. 338, Gömlek No. 43, 2; BOA, *Y. MTV*, No. 125, Gömlek No. 80.

³⁸ BOA, *HAT*, Gömlek No. 27548; 27556. Sultan I. Abdülhamid 1203/1788 senesi haccının tamamlandığı bilgisini getirmekle görevli müjdecinin mevlid-i şerif gününe yetişemeyeceğinden endişelenerek vezirine hitaben hattı kalem almıştır: "El-yevm ayın dokuzuncu günüdür, daha müjdeciler zuhûr etmedi. Gerçi eyyâm-ı şitâ yolun hâli ma'lûm kim dünyâ halk olalı şitâ ve sayf Cenâbullâhi azmü's-şân halk etmiş ve asr-ı Mahmud Hân'dan berü bilirim. İşbu mâh-ı şerif şitâyâ dahi tesâdüf etmiştir. Yine şitâ (...) ve berd birkaç sene zarfında olduğu gibi mâh-ı mezkûrun haftasına dahi kaldıkları nâdiru'l-vak'adır. Heman müjdecî olanlar me'mûl oldukları hizmeti mühim etmeyüp ticâret kaydına düşmüşler. Misâl ol vakitlerde on beş yirmi yük ile gelür iken şimdi kırk elli çıkarmışlar. Ne bârgîr ve ne gayrı hayvân kifâyet eder. İnşâallâhu te'âlâ bu bâbda bir nizâm verilmek kat'î matlûb-ı hümâyûnumdur. Bâbü's-sa'âde Ağası vâkıfdır, bilmek gerek. Ve yarın da gelemelerse mevlid-i şerif gününe yetişemezler. Bu yarı bir şey olur." Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Abdülhamid I [AE. SABH. I]*, No. 4, Gömlek No. 395.

³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Mesail-i Mühimme [İ. MSM]*, Gömlek No. 584, 5.

⁴⁰ Bu konu hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Zeynel Özlü, "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 65 (Mayıs 2013), 135-168. Özlü'nün C. EV. 30916 kodlu arşiv belgesinden hareketle hac yolculuğunda üçü birinci müjdecî, üçü ise ikinci müjdecî olmak üzere toplam altı müjdecî bulunduğu dair yorumu isabetli değildir. Bilakis bu belgeden üçü a'lâ-i cedîd hilat ve üçü hâss-ı cedîd hilat olmak üzere toplam altı hilat bahasının müjdecî-i evvel ve müjdecî-i sâniye verildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Özlü, *Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı*, 151.

⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Osman III [AE. OSM. III]*, No. 92, Gömlek No. 7073.

⁴² Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Hil'at [İE. HLT]*, Gömlek No. 403; 499.

⁴³ BOA, *İ. DH*, Gömlek No. 12652; 18502; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Divan Kalemi Evrakı [A. DVN]*, No. 149, Gömlek No. 34.

tahsisatın Hazine’de kalmasıyla da hac masraflarında tasarruf sağlanması planlanmıştır. Surre emininin müjdeciden bir ay önce hareket etmesi sebebiyle taşradan gelen mektupların receb ayının on beşine kadar Evkaf-ı Hümâyün Hazinesine ulaştırılması hakkında Takvîm-i Vekâyi’de ilan verilmesi kararlaştırılmıştır. 1261/1845 senesine mahsus olarak ise müjdecinin görevini Maliye Nezaretinden özel bir memurun vapurla Beyrut’a ve oradan Şam’a geçerek surre eminine teslim etmesi uygun görülmüştür. Bu gerekçelerle müjdecî ve sakabaşılık görevlilerin ilga edildiğine yönelik irade sâdir olmuştur.⁴⁴ Ancak bir sene sonraki hac mevsiminde müjdecilik görevlerinin masraf ve harcırahlarının eskisi gibi ödenmeye devam etmesi hususunda sâdir olan irade, bu görevin ilgası kararının iptal edildiğini göstermektedir.⁴⁵

Müjdecilik görevinde yaşanan önemli bir değişim ise 1264/1848 senesinde mübeşşirlik adıyla yeni bir görevin ihdasıyla yaşanmıştır. Mübeşşirliğin müjdecilikten ayrı bir görev olduğu konuyla ilgili 13 Şaban 1268/2 Haziran 1852 tarihli mazbatadan anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu tarihten sonra müjdecilik ve mübeşşirlik ile ilgili arşiv kayıtları müjdecilerin sadece Dersaadet’ten Hicaz’a gönderilen mektupları taşıdıkları, mübeşşirlerin ise mevkib-i haccın Hicaz’dan Şam’a sağ salim ulaştığı haberini saraya bildirdikleri bilgisini içermektedir.⁴⁷ Ancak neden müjdecilik görevinin ilgasından vazgeçildiği ve ona alternatif mübeşşirlik görevinin ihdas edildiği cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Müjdecî atamalarında yeni usullerin benimsenmesi konunun aydınlatılmasına yönelik bazı ipuçları sunmaktadır. Buna göre 10 Zilkade 1277/20 Mayıs 1861 tarihli irade, müjdecibaşlıkların bir sene Harem-i Hümâyün baltacılarına ve diğer sene zülüflü baltacılara ve müjdecî-i sâniliklerin de Saray-ı Hümâyün hizmetlileri ile göreve uygun diğer kimselere tevcih edileceğinin benimsendiğini göstermektedir.⁴⁸ Bu münavebet usulüne göre beş altı sene sonrasının müjdecilik görevlerine atamalar yapılmıştır.⁴⁹ Bu yönüyle mübeşşirliğin ihdasıyla müjdecilik bir unvandan ibaret olarak saray ağalarının hacca gidebilmelerine imkân sağlamak için ilga edilmemiştir. Zira hacca gitmek isteyen saray ağalarının müjdecilik görevlerinden birinin kendilerine verilmesi hakkındaki arzuhalleri bu görüşü temellendirmektedir.⁵⁰

2.3. Mukavvim

Hac yolculuğunda mevkib-i hacc-ı şerife yardımcı olan görevlilerden biri de mukavvimlerdir. Belli bir ücret karşılığında hacıların araba, yük hayvanı ve yiyecek gibi ihtiyaçlarını temin etmekle görevli mukavvimlerin 20 ilâ 40 arasında tamamıyla Araplardan oluşan maiyeti bulunurdu.⁵¹

⁴⁴ BOA, *İ. MSM*, Gömlek No. 584, 5.

⁴⁵ BOA, *İ. MVL*, Gömlek No. 1580, 2.

⁴⁶ Meclis-i Vâlânın bu mazbatasında Mübeşşir Mehmed Bey’in, müjdecî-i evvelik görevinin de kendisine verilmesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Mübeşşir Mehmed Bey, böylelikle mübeşşirlik hizmetinin müjdeciliğe ilavesiyle mübeşşir, müjdecî-i evvel ve müjdecî-i sânil olmak üzere üç memurun hizmetlerin iki kişiye ait olacağını, bunun da devletin mali politikasına uygun olacağını düşünmüştür. Ancak Mehmed Bey’in bu talebi bazı mahsurlardan ötürü uygun görülmemiştir. Nitekim müjdecî ve mübeşşir aynı kişi olduğunda şayet müjdecilerden biri yolda vefat ederse büyük sıkıntıya yol açabilirdi. Çünkü mübeşşirin Asihurma’dan hemen yola çıkması gerekli olduğundan bu durum birçok emanet ve surre mektuplarının memursuz kalma riskini doğurabilirdi. BOA, *İ. MVL*, Gömlek No. 8492, 1.

⁴⁷ Haremeyn’e mektup göndermek isteyenlerin müjdecîye verilmek üzere mektuplarını Evkaf Hazinesine getirmeleri hakkında bkz. BOA, *A. MKT. MHM*, No. 14, Gömlek No. 97; BOA, *A. MKT. NZD*, No. 219, Gömlek No. 6. Hacıların Şam’a döndüklerini Dersaadet’e bildiren görevlinin mübeşşir olduğuyla ilgili bkz. BOA, *A. MKT. UM*, No. 8, Gömlek No. 32; BOA, *A. MKT. UM*, No. 146, Gömlek No. 9.

⁴⁸ BOA, *İ. DH*, Gömlek No. 31730.

⁴⁹ BOA, *İ. DH*, Gömlek No. 35009; 36335.

⁵⁰ Bu talepler ilgili olarak bkz. BOA, *İ. DH*, Gömlek No. 15481, 1; 15555.

⁵¹ Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyün ve Surre Alayları* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 218.

19. yüzyılın ikinci yarısında hac organizasyonunda gerçekleştirilen ıslahatlardan biri de mukavvimlik göreviyle ilgilidir. Buna göre; bir veya birkaç sene öncesinde yapılan harcamalar dikkate alınarak gelecek yılın hac organizasyonunda mevkib-i hac için tahsis edilmesi gereken miktar belirlenmekteydi. Ancak bu çalışmaların aksine hac yolculuğu esnasında mevkib-i haccın ihtiyaçlarının karşılanması için ön görülenden fazla harcamaların yapılması devleti mali olarak sıkıntıya sokmaktaydı. Bu kapsamda mevkib-i hacc-ı şerif muhafızlığının da kurulmasını sağlayan 1279/1862 ıslahat girişimlerinde fazla harcama yapılmasına sebep olan nakliye işlerinde değişikliğe gidilmiştir. Bu dönemde Şam'dan hacıların nakledilmesi işini bazı nüfuz sahibi şeyhler tekeline almışlardır. Ancak bu durum nakliye ücretlerinde tutarsız artışlar yapmalarına ve dolayısıyla hacıları mağdur etmelerine neden olmuştur. Bu bakımdan Şam'da hacıların naklinde görevli olan şeyhlerin tekeline son verilerek nakliye görevinin tamamıyla mukavvimlere verilmesi kararlaştırılmıştır. 1279/1862 mevkib-i haccı için mukavvim-i evvel olarak Said Ağa, mukavvim-i sâni olarak ise Abdülkadir Ağa atanmıştır.⁵² Burada dikkat çeken bir husus, mukavvimlik görevine getirilen Said ve Abdülkadir ağaların ilerleyen senelerde mevkib-i hac muhafızı olarak atanmalarıdır. Mevkib-i hac muhafızlığı görevine atanmanın mukavvimlikten geçtiğini gösteren bu husus, bu görevin önemine işaret etmektedir. Böyle bir teamülün oluşması, mukavvimlerin görevleri esnasında hac organizasyonundaki yetkilerini göstermelerine ve bu işte belli bir tecrübeye sahip olmalarına bağlıdır.

3. HAC MASRAFLARI

19. yüzyılın ikinci yarısında hac organizasyonuna yönelik düzenlemelerin temel sebebinin hac masraflarını azaltmak olduğunu daha önce zikrettik. Bu defa hac masraflarını oluşturan kalemler ile bunların miktarını ortaya koymanın mali düzenlemeler için öne sürülen gerekçelerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı döneminde her yıl mutad olarak gerçekleştirilen hac organizasyonunun çeşitli masraf kalemleri bulunmaktaydı. Yol güvenliğinin sağlanması, Mekke ve Medine'de hacıların konaklamaları için binalar yapılması ve altyapı hizmetlerinin sunulması gibi masraflar devlet tarafından karşılanırdı. Bu masraf kalemlerinin her biri yekûnda büyük meblağlara tekabül etmekteydi. Bu yönüyle Osmanlı Devleti, henüz 16. yüzyılın ortalarında hac organizasyonuna yönelik Mekke ve Medine'de ciddi yatırımlar yapmıştır.⁵³ 18. yüzyıla gelindiğinde ise hac masraflarının önemli bir kısmı, hac emirliği görevinin Şam eyaletine bağlanmasıyla birlikte Şam Hazinesinden karşılanmaya başlandı. Dolayısıyla Şam valilerinin eyalet idaresinden sonra sorumlu olduğu en önemli görev hac emirliğiydi. Ancak kıtlık ve isyan gibi çeşitli nedenlerle Şam Hazinesinin gelir kaybına uğraması, valilerin hac işlerini yürütmesine engel teşkil etmekteydi. Bu doğrultuda 1240/1825 senesinde Şam Valisi Mustafa Paşa, sancaklardan toplanan vergilerin hac masraflarını karşılamakta yetersiz olduğunu düşünerek bu vergilere zam yapmış ve bunun sonucunda özellikle idaresi altındaki sancaklarda gayrimüslim reyanın isyanıyla karşılaşmıştır.⁵⁴

Şam/Suriye valilerinin hac masraflarını karşılamakta yaşadıkları zorluklar, bu konu hakkında merkez yönetimden mali tedbirler alınmasına yönelik taleplerde bulunmalarına

⁵² BOA, A. MKT. MHM, No. 241, Gömlek No. 20.

⁵³ Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki Haremeyn hizmetleri için bkz. Zekeriyâ Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (Bahar 2017), 281-311; Mustafa Güler, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları* (İstanbul Ensar Neşriyat, 2019), 57-118. Devlet tarafından karşılanan bu masrafların dışında hacıların da başta yolculuk esnasında kullandıkları binek araçlarının ücretleri olmak üzere kendilerine ait bir takım masrafları bulunmaktaydı. Öyle ki hac yolculuğu esnasındaki masraflarını karşılayabilmek için bazı hacılar borçlanırken bazıları ise kendilerine ait mülklerini yolculuk öncesinde satma yoluna gitmişlerdir. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 45; Nevzat Erkan, "Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (Eylül 2019), 436-438.

⁵⁴ Bu isyan için bkz. Çakmak, *19. Yüzyılın Başlarında Kudüs*, 38-45.

yol açmıştır. 1296/1879 senesinde böyle bir girişimde bulunan Suriye Valisi Midhat Paşa'nın ilgili talebine ve bunun sonuçlarına değinmeden önce böyle bir talebin oluşmasına neden olan hac masraflarını ortaya koymak gerekmektedir. Nitekim bu hususta bir önceki seneye mahsuben 1294/1877 senesi için hazırlanan hac masraflarına bakmak yeterlidir.

Tablo 1. 1294/1877 Senesi İçin Ön Görülen Hac Masrafları⁵⁵

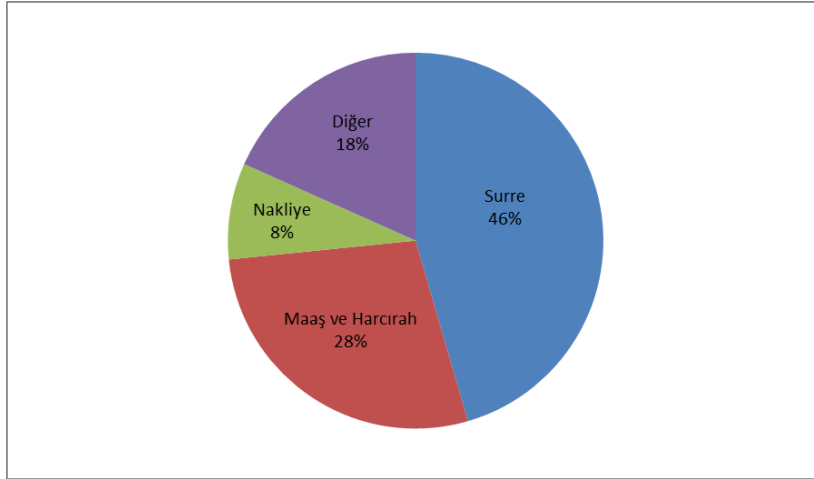
Masraf Kalemi	Guruş
Surre-i Hümâyün Tahtırevan Hamulesi İçin Esterlerin Ücreti	20.000
Kilâr-ı Hacc-ı Şerif Emaneti İnzimamıyla Mevkib-i Hacc-ı Şerif Muhafızının Maaş ve Harcırahı	90.000
Dersaadet'ten Hicaz'a Gidip Gelen Müjdeci ve Sermübeşşire	76.363
Mevkib-i Hacc-ı Şerif ile Gönderilen İki Adet Şişhane Topunun Levazımatı	5988
Muhafaza İçin Dört Bölük Seyyar Asker	35.650
Muhafaza İçin 120 Hecimli Akil Askeri ⁵⁶	97.000
Kalelerin Muhafazasında Görevli Asker	263.431 +10 para
Tarik-i Atik Hazine Kâtibi Dağıstanlı Salih Efendi Maaş ve Harcırahı	34.030
Hac Yolu Tayinat Kâtibi Kahvecizâde Mehmed Efendi Maaş ve Harcırahı	9990
Kilâr-ı Hac Kantarcısı Hacı Ali Maaş ve Harcırahı	2325
Gassal-i Evvel Abdülkadir Hamuş Maaş ve Harcırahı	1750
Hacıların ...başı Hacı Hüseyin'in Harcırahı	1700
Yük Akkâmbaşısı Hacı Hüseyin Hamuş'un Harcırahı	10.450
Sakacılar Harcırahı	6000
Çadır Akkâmbaşısı Hacı İbrahim Hamd ve Neferatının Harcırahı	10.996
Hicaz'da Gidip Gelen Hademenin Harcırahı	35.683
Sancak ve Mahmilin Şam'dan Hareketi İçin	418 +20 para
Kilâr-ı Haccın Kâtipleri	33.174
Mühimmat-ı Mahzen Memurları Maaşı	7590
Kilâr-ı Hacc-ı Şerifin Kâtipleri İçin Kırtasiye Ücreti	1271
Devecilerin (Neccab) Ücreti	6724
Toplam	750.533 +30 para

⁵⁵ BOA, Y. EE, No. 33, Gömlek No. 12, 2.

⁵⁶ 1882 senesinde hac kervanı ve surrenin urban saldırılarından korunması için 800 civarında ester cinsi develer satın alınmıştı. Ancak urbana karşı verilen mücadelede ester develerinin gerekli ihtiyacı karşılamaması üzerine bu defa hecin develerinin kullanılmasına karar verildi. Zira hecin cinsi develer esterlere nazaran çöl iklimi şartlarında az su ve yem ile daha fazla yük taşımakta ve daha hızlı hareket edebilmekteydiler. Hasan Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Medine'de Emniyet ve Asâyişi Sağlama Çalışması ve Bir Lâyhâ (1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 106.

Bu masraflara asker ile Hicaz mürettebatının taşınma masrafı, Hicaz mürettebatına mahsus gülsuyu, şem-i asel, revgan-ı zeyt ücreti, Havran Kazası emvalinden irad-ı masraf tutarı, Haremeyn ahali ile urbanın mürettebatı, Mevkib-i Hacc-ı Şerifin Hediye Eşmesinde karşılanması için Şam'dan gönderilen cerde masrafları gibi masraflar da eklendiğinde toplam masraf 4.326.320 guruş 12 paraya ulaşmaktadır. 500 guruş bir kese olduğundan bu toplam meblağ yaklaşık olarak 8653 keseye tekabül etmektedir.⁵⁷

Grafik 1. 1294/1877 Senesine Mahsuben Çıkarılan Hac Masraflarının Dağılımı⁵⁸

Grafik I incelendiğinde, hac mevsiminde devlet tarafından yapılan harcamaların yarısına yakını Haremeyn ahali ile urban için tahsis edilen surre oluşturmaktadır. Surreye en yakın gider kalemini ise hac organizasyonunda görev yapan asker ve hizmet personelinin maaş ve harcırahları oluşturmaktadır. Bu iki masraf kalemi, bir yıllık hac masraflarının neredeyse dörtte üçüne tekabül etmektedir. Abbasilerden beri uygulanan Haremeyn'e surre gönderiminin, Osmanlı Devleti'nin kutsal topraklardaki en önemli meşruiyet aracı olduğu izahıta varestedir. Dolayısıyla gerek Haremeyn ahali gerekse urbanın asırlardır yollarını gözlediği surre tahsisatında değişikliğe gitmek pek de mümkün görülmemiştir. Bu bakımdan hac masraflarında en büyük ikinci kalemi oluşturan maaş ve harcırahların kısılmasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur.

Büyük meblağlara ulaşan hac masraflarının azaltılmasına yönelik Suriye Valisi Midhat Paşa, Şam'dan Hicaz'a gidip gelen mevkib-i hacc-ı şerifin Beyrut tarihiyle denizden gönderilmesinin hem hacılar için daha kolay hem de maliyet bakımından daha masrafsız olacağı görüşündeydi. Midhat Paşa bu düşünceden hareketle, Hac masraflarını azaltmayı planlayan Maliye Nezaretine, aksi halde masrafların düşürülmesinin mümkün olmayacağını bildirdi.⁵⁹ Midhat Paşa'nın hac masraflarının azaltılmasına yönelik böyle bir girişimde bulunması, bu masrafların bir kısmının Şam Hazinesinden karşılanmasından kaynaklanmaktaydı. Ancak Meclis-i Vükelâ tarafından Midhat Paşa'nın teklifi değerlendirildiğinde, mevkib-i haccın kara yolculuğunun deniz yolculuğuna çevrilmesinin teşrifat-ı kadimesi nedeniyle asla caiz olmayacağına karar verildi. Bunun yanında gereksiz olduğu düşünülen bazı görevlerin ilgası ve bazılarının ise birleştirilmesiyle üçte bir oranında tasarruf sağlanması mümkündü. Bu iş için erbâb-ı vukuftan bir komisyon teşkil edilmesi kararlaştırıldı.⁶⁰ Uhdelerinde bulunan görevlerle ilgili değişiklik yapılacağını ve gerekirse

⁵⁷ BOA, Y. EE, No. 33, Gömlek No. 12, 2.

⁵⁸ Grafik hazırlanırken ücretlerdeki küsuratı gösteren "para" değerleri dikkate alınmamıştır.

⁵⁹ BOA, İ. DH, Gömlek No. 63945, 4.

⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM, No. 484, Gömlek No. 4, 2; BOA, İ. DH, Gömlek No. 63945, 7.

görevlerinin kaldırılacağını öğrenen konunun muhatapları, Sadâarete arzuhal gönderdiler.⁶¹ Fakat Maliye Hazinesi tarafından oluşturulan komisyon tahkikata başlamış ve mali tasarruflarla ilgili yaptığı değişiklikleri gösteren mazbata⁶² Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştü. Buna göre; surre eminliğinin mevkib-i hac muhafızlığı ile beraber kiler eminliği memuriyetine bağlanmasına ve müjdecilik, kaftan ağalığı ve mübeşşirlik hizmetlerinin kaldırılmasına 2 Receb 1296/22 Haziran 1879 tarihinde karar verilmiştir.⁶³ Ancak kararın alındığı 1296/1879 senesinden sonra da gerek surre eminliğinin müstakil birine tevcih edilmesi gerekse müjdeci, mübeşşir ve kaftan ağalığı görevlerinin devam ettirilmesi bu kararın uygulamaya geçmeyerek sadece teoride kaldığını göstermektedir. Kararın uygulanmamasının nedenini arşiv belgelerinden takip etmek mümkün olmasa da kanaatimizce surre emini ve diğer hac görevlilerinin müşterek arzualı, konunun takipçisi olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nden önce de var olan kadim hac hizmetlerinin mali tasarruflar gerekçesiyle ilgası veya birbirleriyle birleştirilmesi bu dönemde mümkün olmamıştır.

Midhat Paşa örneğinde olduğu gibi Suriye valilerinin hac masraflarını karşılamada güçlük yaşamaları onları alternatif çözüm yolları aramaya sevk etmekteydi. Nitekim 1312/1895 senesinde mali müzayaka yaşayan Suriye Vilayeti, mevkib-i hacc-ı şerifin Şam'dan ihracı için gerekli olan meblağı ödeyememiştir. Bankadan istikraz yoluyla bu meblağın tedarik edilmesi talebine ise Maliye Nezaretinden cevap alamamıştır. Bu defa konuyu Saray'a ileten Suriye valisi, şevval ayının beşinci gününde yola çıkması gereken mevkib-i haccın vaktinde çıkarılamamasının Arafat'ta yalnız Mısır mahmilinin görülmesine ve dolayısıyla bunun hilafet şanına aykırı olacağına vurgu yapmıştır. Ancak bu çabaları fayda vermemiş ve parayı bir an evvel tedarik etmesi yönünde kendisine emir tekit edilmiştir.⁶⁴

1296/1879 senesinde hac masraflarında tasarruf sağlanmasına yönelik girişimlerin akim kalmasından yaklaşık yirmi yıl sonra 1315/1898 senesinde ise mevkib-i hac muhafızı atamalarında önemli bir değişikliğe gidilmiştir. Bu dönemde yıllık 12.000 lira tahsisatla her sene birine verilen mevkib-i hac muhafızlığının surre-i hümayun emaneti gibi ferik rütbeli bir askere verilmesi Şura-yı Devletçe kararlaştırılmıştır. Bu karara gerekçe olarak ise 12.000 liralık tahsisatın yarısından fazlasının suiistimal edildiği gösterilmiştir.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin hac organizasyonundaki mali harcamalara yönelik takibini 1908'de tamamlanan Hicaz demiryolunun ardından hac yolculuğunun tamamıyla trenlerle yapılmaya geçildiği döneme kadar sürdürdüğü görülmektedir. Bu kapsamda 11 Ramazan 1327/26 Eylül 1909 tarihli Sadaret tezkiresinden mevkib-i haccın Mekke, Medine ve Şam'da yapacağı harcamaların tutarının hesaplanması için bir komisyon oluşturmasına karar verildiği anlaşılmaktadır. Komisyonun üyelerini, Suriye ve Hicaz vilayetleri ile Mekke-i Mükerrre Emareti ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden seçilen memurlar oluşturmaktadır.⁶⁶ Dâhiliye Nezaretinden Suriye vilayetine gönderilen telgraf, hem mevkib-i hac tahsisatı hesaplarında hem de 1907 ve 1908 senelerinde mevkib için kiralanan develerin ücretlerinde birçok usulsüzlük yapıldığıyla ilgili haber alındığını ve komisyonun bu hesapları tetkik etmek üzere kurulduğunu içermektedir.⁶⁷

4. KARANTİNA

Hac ibadeti, dünyanın farklı bölgelerinden Müslümanların her sene Mekke ve Medine'de bir araya gelmelerine sebep olduğundan salgın hastalıklara karşı önlem alınması

⁶¹ BOA, İ. DH, Gömlek No. 63945, 10.

⁶² BOA, İ. DH, Gömlek No. 63945, 1-3.

⁶³ BOA, İ. DH, Gömlek No. 63945, 13; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Maruzat [Y. A. RES]*, No. 4, Gömlek No. 1, 2.

⁶⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ. HUS]*, No. 35, Gömlek No. 71.

⁶⁵ BOA, Y. A. RES, No. 91, Gömlek No. 1, 2.

⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH. MUI]*, No. 17-4, Gömlek No. 21, 2.

⁶⁷ BOA, DH. MUI, No. 17-4, Gömlek No. 21, 5.

zaruriydi. Özellikle Hindistan bölgesinde ölümcül etkiye sahip salgın hastalıkların sıklıkla yaşanması, hac mevsimi sonrasında bu hastalıkların Anadolu'dan Rumeli'ye, Kafkasya'dan Orta Asya içlerine kadar geniş bir alana yayılmasına neden olmaktadır. Hal böyle olunca salgının yayılma etkisini düşürmek maksadıyla karantina tedbirlerine başvurulmaktaydı.

19. yüzyılda görülen salgın hastalıkların en tehlikesi koleraydı. Hicaz'da kolera salgını ilk olarak 1246/1831 senesinde yaşandı. Hicaz'da ortaya çıkan salgının benzer bir türü Hindistan'da 1232/1817 senesinde yaşanmış ve yıllar boyunca ülkeyi etkisine almıştı. Dolayısıyla Hicaz'daki salgının Hintli hacılar vasıtasıyla Basra Körfezi üzerinden taşındığı muhtemeldir. Yine ilerleyen yıllarda Hicaz'da yaşanan kolera salgınlarında Hindistan'daki salgın bulgularının tespit edilmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Koleranın ölümcül etkiye sahip olması hastalığın yaşandığı yıllarda Hicaz'daki ölüm sayılarının da artmasına yol açmıştır.⁶⁸

Hac dönüşünde salgın hastalıkların çeşitli coğrafyalara sıçraması, hastalığa karşı verilen mücadelelerin ve alınan tedbirlerin seyrini değiştirmiştir. Bu kapsamda 1282-1283/1866 senesinde düzenlenen İstanbul Sıhhiye Konferansında, koleranın Hindistan'dan gelen gemiler ve hacılar tarafından Hicaz'a getirildiği kesin olarak tespit edilmiştir. Özellikle buharlı gemi teknolojisinde yaşanan gelişmeler 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Kızıldeniz üzerinden gelen Hintli hacıların sayısının artmasına ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bu hacılara karşı özel bir önlem almasına yol açmıştır. Bu doğrultuda Kızıldeniz'in güney girişinde yer alan Babülmendeb Boğazı'na yakın bir yerde tahaffuzhane/karantina merkezi açılması konferansta gündeme getirilmiştir. Görüşmeler sonucunda bu boğaza yakın Kamaran Adasında bir tahaffuzhane açılmasına karar verilmiş ve nihayetinde 1299/1882 senesinde açılan Kamaran Tahaffuzhanesi faaliyete başlamıştır.⁶⁹ Böylelikle Hindistan bölgesinden Hicaz'a deniz yoluyla gelen hacıların bu tahaffuzhanede karantina altına alınarak sağlık kontrolleri yapılmıştır.

Şam yolunu kullanarak Hicaz'a gelip giden hacıların sağlık kontrolleri için de Ayn Zerka'da tahaffuzhane kurulmuştur. Böylelikle Hicaz'dan çıkış yapan hacılar Şam'daki Ayn Zerka'da bulunan tahaffuzhanede karantinaya alınmışlardır. 1300/1883 senesinde Ayn Zerka tahaffuzhanesinde görev yapan Doktor Dobermayer karantinada bekletilmekte olan mevkib-i hacc-ı şerifin sağlık durumunun yolunda olduğunu Saray'a telgrafla bildirmiştir. Telgrafta verdiği ayrıntılı bilgilere göre; karantina bölgesine ulaştığından beri hiçbir hacı vefat etmemiş ve Medine'den Ayn Zerka'ya kadar olan yolculuk esnasında normal hastalıktan 18 hacı vefat etmiştir.⁷⁰ Burada karantinaya alınan mevkib-i haccın karantina süresinin on gün olduğu Suriye Valisi Mustafa Asım Paşa'nın 16 Safer 1308/1 Ekim 1890 tarihli telgrafından anlaşılmaktadır. Buna göre Ayn Zerka'da karantinaya alınan hacıların on günlük karantina süreleri bitmiş ve hacılar sağlık durumları iyi olarak Şam'a gönderilmişlerdir.⁷¹ Diğer taraftan deniz yoluyla hareket eden hacıların Dersaadet'e ulaşmadan önceki sağlık kontrolleri ise Kale-i Sultaniye Karantina İdaresi tarafından yapılmıştır. Yine 1300/1883 senesinde Çanakkale'ye vapurla ulaşan hacıların sağlık durumlarının iyi olduğu bu idare tarafından telgrafla Saray'a bildirilmiştir.⁷²

Hacca giden Müslümanların sayısı arttıkça salgın hastalığın görülme ve yayılma riski de artmaktaydı. Bunun en bariz örnekleri ise hacc-ı ekber yıllarında yaşanmıştır. Hac menâsikinden olan Arafat'a çıkış gününün Cuma'ya denk geldiği yıllara hacc-ı ekber

⁶⁸ Sinan Küneralp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *OTAM* 7/7 (Ağustos 1996), 503.

⁶⁹ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 54.

⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı [Y. PRK. SH]*, No. 1, Gömlek No. 39, 2.

⁷¹ BOA, *Y. PRK. SH*, No. 3, Gömlek No. 27, 2.

⁷² BOA, *Y. PRK. SH*, No. 1, Gömlek No. 39, 2.

denilmektedir.⁷³ Bu özelliği sebebiyle hacc-ı ekber yıllarında her zamankinden daha fazla Müslüman hacca gitmiştir. Mesela; hacc-ı ekber olan 1281/1865 yılında 150 bin civarında olan hacı sayısı geçmiş yılların yaklaşık dört katıydı. Doğal olarak Hintli hacıların Hicaz'a taşıdığı kolera hastalığı nedeniyle bu senenin haccında 15 bin ilâ 30 bin arasında hacı koleradan vefat etmiştir. Hicaz'daki bu salgın, hac dönüşü Kızıldeniz ve Mısır yoluyla diğer Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya yayılmıştır.⁷⁴ Yine bir başka hacc-ı ekber senesi olan 1310/1893'te Hicaz'a gelen Müslümanların sayısını 200 bin ilâ 300 bin arası olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁵ Dolayısıyla bu yılın haccında kolera salgının kontrol altına alınması için ayrı bir gayret gösterilmiştir. Suriye Vilayeti, Ayn Zerka Tahaffuzhanesi'ndeki gelişmeleri anbean Sadarete iletmıştır. Bunlardan biri, mevkib-i haccın sermübeşşir refakatinde 48 hacının bulunduğu halde Ayn Zerka Tahaffuzhanesi'ne ulaştıkları ve bunların karantinaya alındıklarından beri herhangi bir vukuat olmadığını içermektedir.⁷⁶

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısında hac organizasyonundaki düzenlemelere dikkat çeken bu çalışmanın ulaştığı önemli sonuçlardan biri, bu dönemden itibaren Şam hac kafflesini için "mevkib-i hacc-ı şerif" adıyla yeni bir terimin kullanılmaya başlanmasıdır. Bu terimin Osmanlı diplomatiğinde tam anlamıyla yerleşmesi ise 1278/1861'de mevkib-i hac muhafızlığının kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

Mevkib-i hac muhafızlığının, yaklaşık on iki asırlık bir geçmişe sahip hac emirliğinin 19. yüzyıldaki kademeli dönüşümünün son şekli olduğu bu çalışmayla ortaya koyulmuştur. Hac organizasyonunda kadim geçmişe sahip bu uygulamada böyle bir değişikliğe gidilmesinin sebebi ise Osmanlı Devleti'nin hac masraflarını azaltmaya çalışmasıdır. Bu kapsamda mevkib-i hac muhafızlığının kurulmasının ardından ihtiyaç duyulmayan emirü'l-hac kaymakamlığı surre emanetine bağlanmıştır. Aynı şekilde mevkib-i hac muhafızlığı ise 1282/1865'de kilâr-ı hac emanetiyle birleştirilmiştir. Yaklaşık yarım asır Şam-Hicaz hattında hacıların güvenliği ile urban surresinin dağıtımında sorumlu olan mevkib-i hac muhafızlığı Hicaz demiryolu hattının tamamlanmasının ardından ihtiyaç duyulmadığı gerekçesiyle ilga edilmiştir. Hac masraflarının azaltılmasına yönelik düzenlemelerden etkilendiği tespit edilen diğer mevkib-i hac görevlileri ise müjdeciler ve mukavvimlerdir. Bu doğrultuda müjdecilik görevi mübeşşirliğe dönüşmüştür. Ancak öteden beri Osmanlı sarayındaki baltacılar ve diğer bazı saray görevlilerine verilegelen müjdecilik, bu kişilerin hacca gidebilmeleri için ilga edilmemiştir. Hacıların nakliye işlerini yürüten mukavvimlik görevinin ise yapılan düzenlemelerle itibarı artırılmış ve mevkib-i hac muhafızları mukavvimler arasından atanmıştır.

Hac organizasyonunda en fazla sıkıntı yaşanan durum yapılan mali harcamalardır. Bu yönüyle mevkib-i hacc-ı şerifin yolculuk esnasındaki bazı masrafları Şam Hazinesine yüklenmiştir. Bu kapsamda Şam valileri zaman zaman bu durumdan mustarip olmuş ve Maliye Nezaretiyle iletişime geçerek hac masraflarının düşürülmesine yönelik önemli değişikliklerin yapılmasına katkı sağlamışlardır. Mevkib-i haccın güvenli bir şekilde yolculuğunu tamamlaması için atılan adımlar arasında dikkat çeken diğer bir husus ise alınan sağlık tedbirleridir. Nitekim 19. yüzyılda kolera salgınına karşı verilen mücadele, hac organizasyonunda karantina merkezlerinin kurulmasına ve mevkib-i haccın buralarda karantinaya alınmasına neden olmuştur.

⁷³ Kur'an-ı Kerim'de Tevbe suresi üçüncü ayette geçen "hacc-ı ekber günü" ifadesinden neyin kastedildiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bu rivayetlerle ilgili bkz. Salim Ögüt, "Hac (Hacla İlgili Fıkhî Hükümler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/393.

⁷⁴ Mesut Uyar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), 28-30.

⁷⁵ Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler İstanbul, 20-21 Eylül 1993* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 2/295.

⁷⁶ BOA, BEO, Gömlek No. 19298.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Tarafsızlık/impartiality: Dergi editör kurulunda yer alan yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır / The author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

KAYNAKÇA

- Armağan, A. Latif. "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'-Hacc)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 73-118.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atalar, Münir. *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Abdülhamid I [AE. SABH. I]*. No. 4, Gömlek No. 395.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Osman III [AE. OSM. III]*. No. 92, Gömlek No. 7073.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*. Gömlek No. 2425; 19298; 52490; 53882; 64015.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH. MKT]*. No. 505, Gömlek No. 1; No. 235, Gömlek No. 21; No. 2731, Gömlek No. 22; No. 2742, Gömlek No. 47; No. 2779, Gömlek No. 98.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH. MUI]*. No. 17-4, Gömlek No. 21; No. 17-4, Gömlek No. 21.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT]*. Gömlek No. 26959; 27548; 27556; 27601.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Hil'at [İE. HLT]*. Gömlek No. 403; 499.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ. DH.]*. No. 1483, Gömlek No. 57; Gömlek No. 3225; 12652; 12616; 13795; 14091; 15481; 15555; 18502; 31730; 35009; 36335; 60777; 63945.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Evkaf [İ. EV]*. No. 35, Gömlek No. 30; No. 42, Gömlek No. 35; No. 45, Gömlek No. 66.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ. HUS]*. No. 35, Gömlek No. 71.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Mahsus [İ. MMS]*. Gömlek No. 1109.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vala [İ. MVL]*. Gömlek No. 1580; 8492; 13962.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Mesail-i Mühimme [İ. MSM]*. Gömlek No. 584.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vala Mazbataları [MVL]*. No. 1046, Gömlek No. 85.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*. No. 9, Gömlek No. 71.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Mühimme Defterleri, [A. DVNS. MHM. d]*. No. 98, Hüküm No. 575; No. 129, Hüküm No. 63; No. 132, Hüküm No. 826; No. 133, Hüküm No. 396; No. 136, Hüküm No. 1266.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Divan Kalemi Evrakı [A. DVN]*. No. 149, Gömlek No. 34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Meclis-i Vala Evrakı [A. MKT. MVL]*. No. 136, Gömlek No. 99.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A. MKT. MHM]*. No. 14, Gömlek No. 97; No. 241, Gömlek No. 20; No. 386, Gömlek No. 24; No. 338, Gömlek No. 43; No. 478, Gömlek No. 15; No. 484, Gömlek No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı [A. MKT. NZD]*. No. 219, Gömlek No. 6; No. 279, Gömlek No. 57.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Umum Vilayat Evrakı [A. MKT. UM]*. No. 146, Gömlek No. 9; No. 338, Gömlek No. 100; No. 351, Gömlek No. 33, 1; No. 555, Gömlek No. 39; No. 8, Gömlek No. 32.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Seraskerlik Defterleri [SRA. d]*. No. 321.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y. EE]*. No. 33, Gömlek No. 12, 2; No. 94, Gömlek No. 23.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y. MTV]*. No. 118, Gömlek No. 67; No. 125, Gömlek No. 80.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y. PRK. UM]*. No. 37, Gömlek No. 17.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı [Y. PRK. A]*. No. 5, Gömlek No. 77.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Resmi Maruzat [Y. A. RES]*. No. 4, Gömlek No. 1; No. 91, Gömlek No. 1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı [Y. A. HUS]*. No. 196, Gömlek No. 66; No. 237, Gömlek No. 79; No. 245, Gömlek No. 20.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı [Y. PRK. SH]*. No. 1, Gömlek No. 39; No. 3, Gömlek No. 27.
- Çakmak, Abdullah. *19. Yüzyılın Başlarında Kudüs*. İstanbul: İlem Yayınları, 2020.
- Doğan, Faruk. "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6/15 (Eylül 2013), 127-157.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Erkan, Nevzat. "Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (Eylül 2019), 423-451.
- Erken, Adil. *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hac Olarak Hizmetleri*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Güler, Mustafa. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Güner, Selda. "16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan'ında Merkez-kaç İlişkileri: Eşkiyâ-yı Urbân ve Devlet". *Amme İdaresi Dergisi* 52/3 (Eylül 2019), 67-93.
- Hathaway, Jane. *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*. New York: Routledge, 2013.
- Karaköse, Hasan. "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Medine'de Emniyet ve Asâyişi Sağlama Çalışması ve Bir Lâyhâ (1914)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 104-116.
- Kurşun, Zekeriya. "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (Bahar 2017), 281-311.
- Küneralp, Sinan. "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera". çev. Münir Atalar. *OTAM* 7/7 (Ağustos 1996), 497-511.
- Öğüt, Salim. "Hac (Hacla İlgili Fıkhî Hükümler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/389-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özlü, Zeynel. "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 65 (Mayıs 2013), 135-168.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Rafik, Abdülkerim. "Kâfiletü'l-Hacci'ş-Şamî ve Ehemmiyetühâ fi'l-Ahdi'l-Osmanî". *Mecelletü Dirâsâti Târîhiyye* 6 (Nisan 1981), 9-28.
- Sarıyıldız, Gülден. "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu". *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler İstanbul, 20-21 Eylül 1993*. 2/295-300. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Sarıyıldız, Gülден. *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Uyar, Mesut. *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.